

भारतीय-ज्ञान-परम्परा

झाला दिनेशकुमार विराभाई

संस्कृत भवनम्, सौराष्ट्र विश्वविद्यालय, राजकोट

doi.org/10.64643/IJIRTV12I8-189744-459

भूमिका- भारतम् अनादिकालात् विश्वस्य ज्ञानस्य आद्य-
प्रवर्तकः, प्रकाशकः, संवाहकश्च आसीत्। यत्र वेदाः अमृत-
वर्षिणः, उपनिषदः ब्रह्मविद्यायाः सागराः, दर्शनानि
तत्त्वचिन्तायाः दीपकाः, आयुर्वेदः जीवनस्य विज्ञानम्, योगः
आत्म-परमात्म-समन्वयस्य पद्धतिः, काव्य-शास्त्रं रस-
आनन्द-प्रकाशकं, तथा गणितम्, ज्योतिषम्, वास्तुशास्त्रं,
नाट्यशास्त्रं, छन्दः, व्याकरणम्, न्यायः—एवं बहुशाखी
भारतीय-वाङ्मय-समृद्धिः विश्वे अद्वितीया वर्तते।

भारतीय-ज्ञान-परम्परा (IKS) केन्द्रीयतया—“सर्वे भवन्तु
सुखिनः”—इति विश्वकल्याणम् एव लक्ष्यं करोति। एषा
परम्परा केवलं सिद्धान्तनिष्ठा न, किन्तु प्रत्यक्षानुभव-
आधारित, व्यावहारिक, सर्वलोकहिताय प्रवर्तिता च। अतोऽयं
विषयः विश्वविद्यालयेषु, शिक्षण-तन्त्रेषु, शोध-क्षेत्रेषु अत्यन्तं
महत्वपूर्णः जातः।

अत्र अस्मिन् निबन्धे IKS-अर्थः, विकास-यात्रा, मुख्य-
विभागाः, वेदान्त-योग-ज्योतिषादि-शास्त्राणि, गणित-औषध-
स्थापत्य-विज्ञानं, साहित्य-कलासंस्कृतिः, दार्शनिक चिन्तनं,
आधुनिक-विज्ञानस्य सह संवादः, तथा वैश्विक-योगदानम्
इत्यादीनि विस्तरेण विवेच्यन्ते।

प्रथमः खण्डः - भारतीय-ज्ञान-परम्परायाः स्वरूपम्

१. IKS का मूलस्वरूपः

भारतीय-ज्ञान-परम्परायाः मूलम्—

(१) अनुभव,

(२) तर्क,

(३) श्रुति-प्रमाणम्,

(४) लोकहित इति चतुर्विधं तत्त्वम्।

भारतीयानि शास्त्राणि न केवलं लौकिक-ज्ञानस्य
कोशः, अपि तु आध्यात्मिकम्, नैतिकम्, वैज्ञानिकम्,
सामाजिकम्, सांस्कृतिकं च सर्वं समन्वयन्ति।

अस्याः परम्परायाः प्रमुखाः विशेषताः—

१. समग्र-दृष्टिः (Holistic vision)

शरीर-मन-बुद्धि-आत्मा—एतेषां सर्वेषां समन्वयः।

२. चिरन्तनता (Continuity)

अनादित्वं, कालान्तर-परम्परा, ऋषि-परम्परायाः
अनुवर्तनम्।

३. लोकानुग्रहः (Universal welfare)

“वसुधैव कुटुम्बकम्” इति भावः।

४. प्रामाण्य-त्रिवेणी

प्रत्यक्षम्, अनुमिति, शब्दः—एते त्रयः विश्वसनीयाः
प्रमाणाः स्वीकृताः।

द्वितीयः खण्डः - वेदाः : भारतीय-ज्ञानस्य मूलस्रोतः

१. वेदानां स्वरूपम्

वेदाः भारतस्य ज्ञान-परम्परायाः आदिस्त्रोतः—

• ऋग्वेदः—ज्ञानम्, मन्त्राः, देवतानां स्तुतिः

• सामवेदः—संगीतम्

• यजुर्वेदः—यज्ञानां पद्धतिः

• अथर्ववेदः—चिकित्सा, राजधर्मः, जीवन-पर्यटनम्,
विज्ञानम्

वेदाः केवलं धार्मिकग्रन्थाः न, किन्तु— मानव
जीवनस्य विज्ञान-एन्साइक्लोपीडिया इव।

२. उपनिषदः

उपनिषद्ग्रन्थाः ज्ञानकाण्डम्— आत्मा-ब्रह्म-जगत्
सम्बन्धः निर्णीयते।

महावाक्याः—

- अहं ब्रह्मास्मि
- तत्त्वमसि
- प्रज्ञानं ब्रह्म
- अयमात्मा ब्रह्म

एतत् भारतीय-तत्त्वज्ञानस्य मर्म।

तृतीयः खण्डः - दर्शन-शास्त्राणि

भारतीय-दर्शनानां षट्-प्रमुख-विभागाः—

1. न्यायदर्शनम्—तर्क-विज्ञानम्
2. वैशेषिकम्—परमाणु-वैज्ञानिक-दृष्टिः
3. साङ्ख्यम्—तत्त्व-गणना, पुरुष-प्रकृतिः
4. योग-दर्शनम्—अध्यात्म-प्रयोगः
5. मीमांसा—कर्म-प्रधानम्
6. वेदान्तः—ब्रह्मविद्या

विशेषता

भारतीय-दर्शनम् = शास्त्र + प्रयोग + साधना इयं

पद्धतिः आधुनिक-विज्ञानात् अपि प्रगतिमा।

चतुर्थः खण्डः - योगः : स्वास्थ्य-शक्ति-समाधानस्य
शास्त्रम्

१. योगस्य परिभाषा

पतञ्जलिमुनेः—

“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः”

इति योगसाधनाया मूलम्।

२. अष्टाङ्गयोगः

1. यम
2. नियम
3. आसन
4. प्राणायाम
5. प्रत्याहार
6. धारणा
7. ध्यान
8. समाधि

योगः केवलं शरीर-व्यासम् न, अपि तु— रोगनिवारणम्,
मनःशुद्धिः, आध्यात्मिक-विकासः।

विश्वे योगदिवसस्य आंतर्राष्ट्रीय-मान्यता भारतीय-
ज्ञानस्य गौरवम्।

पञ्चमः खण्डः - आयुर्वेदः : भारतीय-चिकित्सा-
विज्ञानम्

१. आयुर्वेदस्य मूलम्

आयुर्वेदः “चरकसंहिता”, “सुश्रुतसंहिता”,
“अष्टाङ्गहृदयम्” इत्यादि ग्रन्थैः प्रसिद्धः।

आयुर्वेदः चत्वारि लक्ष्याणि दर्शयति—

1. स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणम्
2. आतुरस्य विकार-प्रशमनम्
3. रोगनिदान-विज्ञानम्
4. प्रकृतिशरीर-मनसः समतोलम्

२. प्रमुख-सिद्धान्ताः

- त्रिदोषः—वात-पित्त-कफ
- सप्तधातवः
- त्रिमलाः
- अग्निः
- पञ्चमहाभूत-समन्वयः

आयुर्वेदः आज आधुनिक-चिकित्सा-प्रणाली सह
सहकार्यं प्रतिष्ठितः।

षष्ठः खण्डः - गणितम् वाङ्मये

१. भारतीय-गणितस्य वैशिष्ट्यम्

भारतम् शून्यस्य आविष्कारकः—आर्यभट्टः। दशमान-
पद्धतिः, बीजगणितम्, त्रिकोणमिति, अवयव-गणना,
अनन्त-श्रेणी, कलन-पूर्वरूपम्—एते सर्वे भारतात् जगति
प्रवृत्ताः।

प्रमुख-महर्षयः—

- आर्यभट्टः
- वराहमिहिरः
- भास्कराचार्यः
- ब्रह्मगुप्तः

- माधवाचार्यः (केरल-कल्पलि)

सप्तमः खण्डः - ज्योतिष-वैज्ञानिक परम्परा

भारतीय-ज्योतिषं = गणित + खगोल-विज्ञानम्।

“सूर्यसिद्धान्तः”, “पञ्चसिद्धान्तिका”—विश्व-
खगोलविज्ञानस्य आदिग्रन्थौ।

ग्रहण-गणना, काल-निर्णयः, ऋतु-चक्रः, पंचांग-
निर्माणम्—एतत् अत्यन्तं वैज्ञानिकम्।

अष्टमः खण्डः - साहित्य-कला-संस्कृतिः

१. संस्कृत-साहित्यस्य वैभवम्

महाकाव्य, लघुकाव्य, नाटक, कथा, अलंकारम्—सब
विस्तृतम्।

प्रमुख-कवयः

- वाल्मीकिः
- व्यासः
- कालिदासः
- भारविः
- माघः
- भवभूतिः

नाट्यशास्त्रम्

भरत-मुनिना विरचितं नाट्यशास्त्रम् न केवलं नाटक-
ग्रन्थः, अपि तु— संगीत-नृत्य-अभिनय-विज्ञानस्य
महाग्रन्थः।

नवमः खण्डः - वास्तुशास्त्रम्

“स्थापत्यवेदः” इति वास्तोः वेदाङ्गीय-स्वरूपम्।

ऊर्जा-प्रवाहः, दिशानुयोगः, पञ्चतत्त्व-समन्वयः, भूमि-
चयनम्—वास्तुशास्त्रस्य नियमाः वैज्ञानिकतया पूर्णाः।

दशमः खण्डः - नीतिशास्त्र-धर्म-तत्त्वज्ञानम्

१. नीतिशास्त्रं

चाणक्य-नीतिः, मनुस्मृतिः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः—
राजनीति, समाजनीति, नैतिकता इत्यादीनि
स्थापयन्ति।

२. धर्मस्य विवेचनम्

धर्मः =

- कर्तव्यपालनम्
- समाज-समन्वयः
- आत्म-उन्नतिः
- लोकहितम्

धर्मः न मत-विशेषः, किन्तु सर्वमानव-व्यवहारम्
शासयति।

एकादशः खण्डः - कृषि-विज्ञानं, पर्यावरण-चिन्तनम्

वृक्ष-वैदिक-परम्परा, औषधशास्त्रं, धान्यनिर्वाचनम्,
जल-संरक्षणम्, यज्ञ-पर्यावरण-शुद्धिः—एतत् सर्वं
आधुनिक-पर्यावरण-चिन्तनस्य आधारः।

द्वादशः खण्डः - भारतीय-ज्ञान-परम्परा एवं
आधुनिक-विज्ञानम्

१. पूरकता

इदम् मिथ्या यत्—IKS-विज्ञानं विरुद्धम्। अस्मिन्—
तयोः समन्वयः एव उत्तमः मार्गः।

आधुनिक-विज्ञानं सिद्ध्यति—

- योगस्य लाभाः
- आयुर्वेद-औषधीनां प्रभावः
- वेदाङ्ग-ज्योतिषस्य गणितीयता
- भारतीय-गणितस्य प्राचीनता
- वास्तु-ऊर्जा-सिद्धान्ताः

अतः IKS = भारतीय-परम्परा + वैज्ञानिक-प्रमाणम्।

त्रयोदशः खण्डः - IKS का वैश्विक-योगदानम्

1. योग-दिवसः—विश्वमान्यता
2. आयुर्वेदस्य उपचार-पद्धतिः
3. ध्यान-साधनाः—Mindfulness, Meditation
4. गणित-शून्यवादः—Global Revolution
5. नाट्यशास्त्रम्—World Theatre का आधार
6. पर्यावरण-समन्वयः—Sustainable living model
7. वसुधैव-कुटुम्बकम्—Global Ethics Model

उपसंहारः

भारतीय-ज्ञान-परम्परा विश्वस्य सर्वाधिक प्राचीनाय,
व्यापकाय, वैज्ञानिकाय च परम्परा अस्ति। एषा
परम्परा केवलं ग्रन्थेषु सीमिता न, अपि तु-जीवनस्य
सर्वाङ्ग-परिपूर्णता प्रददाति। IKS अस्मान् शिक्षयति
यत्-“सत्यं ज्ञानम् अनन्तम्-परमं ब्रह्म।”
अतः अस्माभिः एतां परम्परां न केवलं अध्ययनं
कर्तव्यम्, किन्तु- लोककल्याणाय, आत्म-विकासाय,
विज्ञानस्य समृद्धये च प्रवर्तयितव्या।